

Gastarbajteri i suvremene migracije: razlike iz doba Jugoslavije i Republike Hrvatske

---

Maračić Štirba, Dunja Maria

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:734788>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-12-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Dunja Maria Maračić Štirba

**Gastarbajteri i suvremene migracije: razlike
iz doba Jugoslavije i Republike Hrvatske**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Dunja Maria Maračić Štirba

**Gastarbajteri i suvremene migracije: razlike
iz doba Jugoslavije i Republike Hrvatske**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Ivan Burić

Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

Sažetak	3
Summary	4
1. Uvod.....	5
2. Migracijska kretanja u doba Jugoslavije.....	6
3. Migracijska kretanja u doba Republike Hrvatske	13
4. Zaključak.....	18
Literatura	20

Popis grafikona

Grafikon 1. Stupanj vanjskih migracija u Jugoslaviji 1971. izražen u postotcima (%)..... 9

Sažetak

Republika Hrvatska, povijesno gledano, tradicionalno predstavlja prostor iseljavanja. Fenomen migracije predstavlja prostornu pokretljivost stanovništva, te samim time ima veliku ulogu u ljudskim životima. Razlozi za migracije mijenjali su se u toku povijesti. Sagledavajući prošlost Republike Hrvatske od ekonomskih privremenih migracija u doba Jugoslavije, preko prisilnih migracija radi sigurnosti za vrijeme Domovinskog rata dolazi se do nešto aktualnijih migracija koje su ponovno ekonomske prirode u težnji za što boljim životom. Iz godine u godinu bilježi se sve veća stopa iseljavanja. Razlog za današnje migracije očituje se u vrlo lošim ekonomskim uvjetima, iznimno slaboj stopi zaposlenosti, nedovoljno plaćenim radnim mjestima te podcjenjivanju kvalifikacija radnika. Dodatan razlog migracijama ujedno je i ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju čime su potencijali za napuštanje Hrvatske porasli. Odlaskom cjelokupnih obitelji za boljim životnim uvjetima Republika Hrvatska danas ne gubi samo privremeno radnike kao u vrijeme Jugoslavije, ona gubi čitave članove obitelji te najmanje dvije generacije.

Ključne riječi: migracije, odljev mozgova, privremeni rad

Summary

The Republic of Croatia is, if you look at it historically, a traditional area of emigration. The phenomenon of migration represents the spatial mobility of the population and as such, has played a major role in human lives. The reasons for migrations have changed throughout history. Considering the past of the Republic of Croatia from economic temporary migrations in the time of Yugoslavia, through forced migrations for security during the Homeland War, there are somewhat more current migrations that are again of an economic nature in the pursuit of a better life. Year after year, there is an increasing brain drain. The reason for today's migration can be seen in the very poor economic conditions, extremely low employment rate, underpaid jobs and underestimation of workers' qualifications. An additional reason for migration was also the entry of the Republic of Croatia in the European Union, where the potential for leaving Croatia has increased. With the departure of entire families for better living conditions, the Republic of Croatia today is not only losing temporary workers as in the time of Yugoslavia, it is losing entire family members and at least two generations. Consequently, there is a decline in natural growth in the Republic of Croatia and the situation does not look promising in the future.

Key words: migrations, brain drain, temporary work

1. Uvod

Migracije stanovništva se, prije svega, smatraju uobičajenom društvenom pojavom. Migracije se pokreću iz različitih razloga, te se su, prema čimbenicima, uzrocima i posljedicama i međusobno različite. Ono što je iznimno važno promatrati kod samog razvoja ljudske populacije je ostvarenje istih u povijesnih razdobljima s naglaskom na društvene sustave, privrednu te ujedno i kulturnu razvijenost sredine, nacionalna obilježja i drugo. Tako su u toku vremena čimbenici poput ekonomije, politike pa čak i psihološki činitelji, utjecali na migracije (Raduški, 2002: 339). U okviru ovog rada usmjeriti ću se na proučavanja razlika migracija u doba Jugoslavije, te suvremenih migracija iz Republike Hrvatske. Jedna od najupečatljivijih razlika ovih migracija, vidljiva i iz naslova rada, su privremene ekonomske migracije jednog člana ili manjeg broja članova obitelji naspram odlazaka cijelih obitelji.

Zemlja koja se ističe nad ostalima kada su u pitanju migracije s teritorija Republike Hrvatske je svakako Savezna Republika Njemačka. Područje Njemačke je svakako preferirano odredište za rad i život mnogih stanovnika kako biše države, tako i Republike Hrvatske. Od tuda dolazi i germanizirana riječ *gastarbajter*¹ za radnika na privremenom radu u stranoj zemlji.

Cilj ovoga rada je usporediti migracijske trendove radnika iz Jugoslavije i trendove suvremenih migracija iz Republike Hrvatske. U ovom preglednom radu ću se usredotočiti na specifičnosti ekonomske migracije i života radnika u Jugoslaviji i zemljama u koje su migrirali. To ću usporediti sa suvremenim ekonomskim migracijama iz Republike Hrvatske prema drugim državama članicama Europske Unije. Poseban naglasak ću staviti na razdoblje nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju te današnje masovne odljeve cjelokupnih obitelji u potrazi za boljim uvjetima života i rada. U prvom djelu ću pisati o migracijskim kretanjima u doba Jugoslavije. Potom ću izložiti migracijska kretanja u doba Republike Hrvatske u poratnom razdoblju i u suvremenom kontekstu.

---

¹ *Gastarbeiter* (njem.)-u doslovnom prijevodu *gost radnik* ili *gostujući radnik*. Pojam se koristio najviše koristio za strane i migrantske radnike koji su se doselili u Zapadnu Njemačku između 1955. i 1973. kao dio programa za *gostujuće radnike* (*Gastarbeiterprogramm*). (Wikipedia/Gastarbeiter, posjećeno 8. rujna 2020.)

2. Migracijska kretanja u doba Jugoslavije

Ako se govori o migracijskim kretanjima u bivšoj Jugoslaviji, navodi se kako su ta kretanja bila najintenzivnija u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Migracijska kretanja u navedeno vrijeme označavala su promjene društvenih odnosa te ukupnog političkog sustava, no i privrednog razvitka zemlje te ubrzane industrijalizacije. Raduški (2002: 340) navodi se kako je prostorna pokretljivost stanovništva bila u vrlo uskoj vezi sa stupnjem privredne razvijenosti. Međunarodne migracije poslije vremenskog razdoblja Drugog svjetskog rata bile su u najvećem dijelu migracije radnika iz zemalja Mediterana u zemlje, kako srednje, tako i zapadne Europe. Na temelju poslijeratnog društvenog razvitka unutar mediteranskih zemalja došlo je do povećanja svijesti o postojećim prednostima napuštanja poljoprivredne djelatnosti, a samim time i seoskih naselja, dok s druge strane vrlo spor industrijski i urbanistički razvoj, uz visoke stope prirasta stanovništva, nikako nije mogao prihvatiti sve one koji su se nastojali zaposliti u industriji i tako živjeti u gradovima (Raduški, 2002: 340).

Situacija u srednjoj i zapadnoj Europi je bila daleko drugačija nego, primjerice, u Jugoslaviji. U navedenim zemljama mogao se primijetiti nizak prirodni prirast, a ujedno i smanjenje efektivnog radnog vijeka, dok se istovremeno odvija nagla ekspanzija gospodarstva i ekonomija se ubrzano razvija. Nakon Drugog svjetskog rata, svjetska trgovinska politika mijenja orijentaciju i počinje iskorištavati prednosti slobodne trgovine, ne samo za ekonomski prosperitet, već i za međunarodni balans i njegu internacionalnih odnosa. Ovo je period razvitka „*fair trade*“ trgovine i jedan od vrhunaca međunarodne trgovine i rada. (Gonzalez, 2018: 2-3)

Na ovaj način došlo je do oslobađanja i otvaranja novih radnih mjesta koja su bila dostupna i stranim radnicima. O samim razmjerima kretanja najbolje govori podatak kako je u periodu od šezdesetih godina migriralo čak više od 800 000 radnika godišnje i to iz zemalja u razvoju prema industrijskim regijama koje se odnose, primjerice, na Zapadnu Europu. Najjače emigracijske zemlje su bile: Grčka, Italija, Portugal, Španjolska, Turska, te Jugoslavija, pa je tako maksimalan broj emigracija postignut u razdoblju godine 1970. s čak 750 000 radnika. Jasno je vidljivo kako je u razdoblju početka šezdesetih Jugoslavija otvorila svoje granice za iseljavanje nešto više nego u prethodnim godinama. Drugim riječima naglašava se kako je Jugoslavija zapravo bila prva socijalistička zemlja koja je svojim radnicima odlučila omogućiti proces nesmetane migracije u traganju za radnim mjestom. Jasno je kako su u navedenom periodu razlozi za migracije prije svega bili ekonomske prirode (Stipetić, 1954). Međutim, ti su

ekonomski razlozi bili proizvod političkog ustrojstva koje je bilo u tranzitnoj fazi. Jugoslavija je bila u napetim odnosima s Info biroom i u neslaganju s politikom SSSR-a. To je uzrokovalo bojazan među stanovništvom da će izbiti potencijalni sukob i pooštrilo želje i planove za napuštanjem zemlje. Prema Karakaš – Obradov (2014: 112), u periodu 1946. do 1955. iz zemlje su legalno emigrirali „ideološki neprijatelji“, a nakon toga „kriminalci, avanturisti i sl.“ No nije se radilo o avanturi. Naime, gospodarska situacija nakon Drugog svjetskog rata je bila izuzetno teška u mnogim krajevima, pogotovo u područjima Banije, Korduna i Like. Prehrana i opskrba stanovništva bile su siromašne, a tome su uvelike doprinijele mjere vlade o zapljeni i nacionalizaciji privatnog vlasništva, te kolektivizaciji agrara. Broj radnih mjesta je bio ograničen, stoga ljudi nisu mogli prehranjivati sebe i svoje obitelji. Ekonomska migracija je postala svojevrsna tradicija, pogotovo na obalnom području, do te mjere da su obitelji planirale unaprijed koju djecu će učiti zanatu, koju poslati u emigraciju. Na taj je način oko 60% izbjeglica već imalo rodbinu u inozemstvu, pogotovo u prekomorskim zemljama, gdje se osnivaju i zajednice hrvatskih iseljenika. (Šarić, 2015: 200.-202.) Plaće mladih, nekvalificiranih radnika su nerijetko bile daleko ispod prosjeka i znatno manje od njihovih starijih, iskusnijih kolega. Prema Šarić doznajemo da je prosječna plaća mladog radnika 1957. godine bila između 8 i 9 000 dinara, a samo troškovi menze su iznosili 8 000 dinara. Isto tako, mnoga poduzeća nisu ni isplaćivala plaće. Više od 700 poduzeća s područja NRH 1956. godine nije isplatilo plaće svojim radnicima. Stambeno pitanje je samcima bilo više nego izazovno, jer su se stanovi dodjeljivali samo oženjenima. Mnogi ljudi su bili stjerani u kut egzistencijalnim terorom koji su proživljavali i odlučivali se na, često ilegalni, odlazak u inozemstvo, a zajednica ih je u tome podržavala. (Šarić, 2015: 204)

Ono što je vrlo uočljivo je činjenica kako se većina radnika nalazila u SR Njemačkoj, čak 32%. Od ostalih zemalja moguće je istaknuti još Francusku s 25% te Veliku Britaniju s 24%. U navedene tri zemlje bilo je ukupno zaposleno 6 100 000 stranih radnika, odnosno čak 81% od ukupnog broja (Vedriš, 1990: 124). U razdoblju od početka šezdesetih dolazi do uključivanja sve većeg broja stanovništva Jugoslavije u europske migracijske tokove. U tom kontekstu moguće je uvidjeti kontinuirano povećanje broja jugoslavenskih građana u zemljama zapadne, te u zemljama srednje Europe. Godine 1973. postignut je zapravo maksimalan broj od ukupno 860 000 radnika, te čak 250 000 uzdržanih članova njihovih obitelji (Vedriš, 1981: 123).

Što se tiče pokazatelja o odlasku po godinama, kao i pokazatelja o ukupnom odlasku broja zaposlenih s područja Jugoslavije, moguće je uvidjeti kako se oni, zapravo, razlikuju. Tako se ističe kako je broj jugoslavenskih građana koji su odlazili na privremeni rad u zapadno-

europske zemlje daleko veći u odnosu na evidenciju koja postoji u SIZ-ovima za zapošljavanje. To se smatra posljedicom velikog broj odlazaka na inozemni rad „drugim putem“, tj. ne prateći organizirane aktivnosti zajednice. Isto tako razlozi za navedeno se očituju u nešto kasnijem uspostavljanju bilateralnih sporazuma (koji se odnose na zapošljavanje i to s glavnim zemljama prijema), a očituju se i u težnji da se određena industrijski razvijena zemlja, prema radu u inozemstvu, pozicionira sukladno svojim potrebama i zahtjevima. Ova težnja ujedno je ostala prisutnom čak i u vremenima posljednjeg razdoblja, odnosno u onim vremenima kada se i pored svih postojećih ograničenja u daljnjem zapošljavaju inozemnih radnika angažiraju deficitarni profili. Ovdje se prije svega misli na sezonske radnike, rudare te medicinsko osoblje s različitim profilima te različitim razinama kvalifikacije.

Što se tiče velike većine radnika migranata koji su dolazili s područja Jugoslavije, čak 77% njih nalazilo se na područjima SR Njemačke te Austrije. Ujedno je u navedenim područjima bila najveća koncentracija i najveći broj uzdržavanih članova obitelji i to oko 73%. Ako se promatraju uzdržavani članovi obitelji navodi se postotak od 36,3% od ukupnog broja jugoslavenskih građana unutar zemalja Zapadne Europe i to uz daljnju tendenciju povećanja proporcije (Vedriš, 1981: 125).

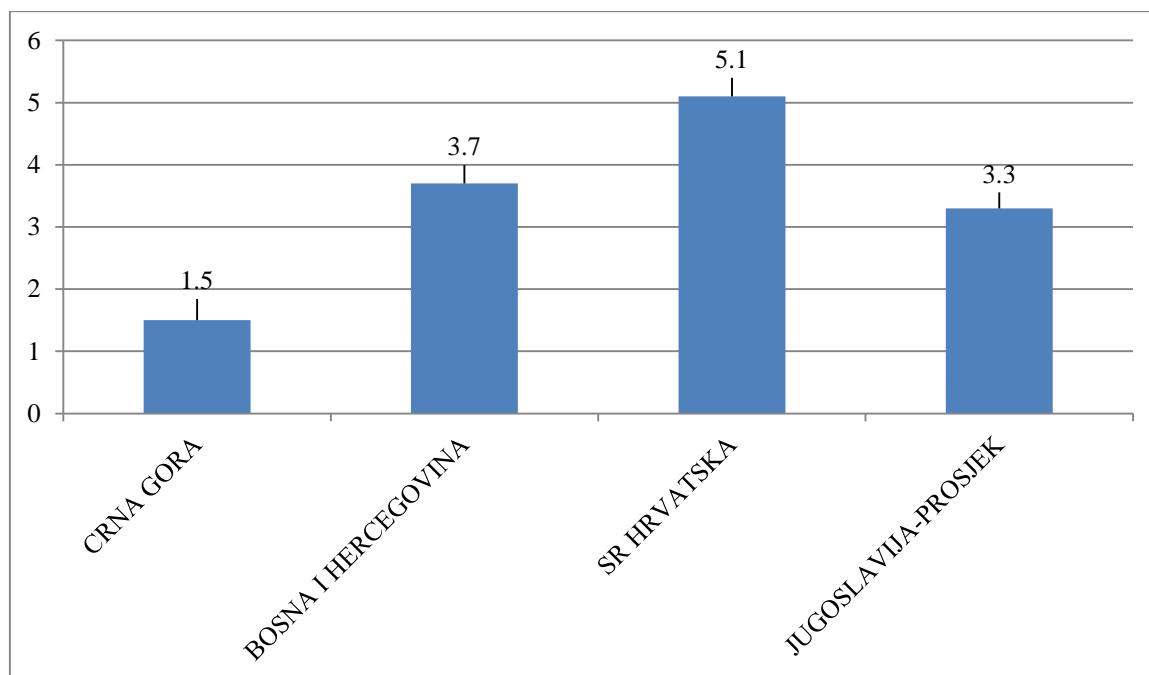
Konkretnije podatke o iseljavanju iz Hrvatske iznosi Čizmić:

- U razdoblju 1939 – 1948. iz Hrvatske se iselilo oko 250 000 ljudi
- Popis stanovništva iz 1971. pokazuje kako je na privremenom radu u inozemstvu bilo 224 300 radnika iz Hrvatske
- U poslijeratnom periodu 1961 – 1981. procjenjuje se da se iz Hrvatske iselilo još 140 000 ljudi u prekomorske zemlje (Čizmić, 1998: 49-50)

Ako se promatra ukupna stopa vanjskih migracija iz Jugoslavije, vidljivo je kako se ona razlikuje s obzirom na određene zemlje. Tako je, primjerice, stopa vanjskih migracija iz konkretno Crne Gore, u navedenom vremenskom periodu iznosila 1,5%.

S druge strane kod Bosne i Hercegovine navedena je stopa iznosila 3,7% dok kod SR Hrvatske stopa je bila izrazito visokih 5,1%. Ako bi se uzeo određen prosjek migracija za cjelokupnu Jugoslaviju tada je moguće govoriti o ukupnom postotku u iznosu od 3,3% (Vedriš, 1981: 123). Navedene je postotke moguće vidjeti na sljedećem grafičkom prikazu gdje se vidi zapravo

činjenica kako Republika Hrvatska je još u sastavu Jugoslavije imala daleko veću stopu migracija nego susjedne zemlje.

Grafikon 1. Stupanj vanjskih migracija u Jugoslaviji 1971. izražen u postotcima (%)

Izvor: prema Vedriš, 1981, str. 123

Uzroci navedenih razlika su diferencirane mogućnosti koje se odnose na zapošljavanje unutar društvenog sektora privrede, a poglavito kada je riječ o vremenskom razdoblju nakon što je provedena privredna reforma u 1965. godini. Uzroci su i istaknuta, nedovoljna atraktivnost poljoprivredne proizvodnje onog doba, kao i nejednak prijelaz stanovništva iz poljoprivrede u urbanost u pojedinim regijama. U velikoj većini gradova vladala su neriješena stambena pitanja.

Stavovi različitih vlasti (zemlje prijema nasuprot zemljama podrijetla) prema vanjskim migracijama su drugačiji. Stajališta jugoslavenske migracijske politike mijenjala su se s obzirom na političke aktualnosti. Tako su do 1950ih, jugoslavenske vlasti prijeko gledale na bijeg iz države, želeći izbjeći stvaranje „nove ekonomske migracije“, te strahujući da bi emigranti mogli širiti negativnu sliku o Jugoslaviji u drugim zemljama. (Karaklaš-Obradov, 2014: 112) Međutim, ekonomska nestabilnost i loše gospodarske prilike tjeraju Jugoslaviju da se otvori prema svijetu i ponovno revalorizira mogućnosti privremenog zapošljavanja u inozemstvu. Tako je od 60 ih mnogo lakše dobiti putovnicu, radnu dozvolu i sve što je potrebno za legalan odlazak na rad u inozemstvo. Ovdje je ujedno potrebno istaknuti kako su upravo

vanjske migracije iz Jugoslavije, u određenoj fazi ekonomskog razvitka, predstavljale najbezbolniji način rješenja prijelaza s ekstenzivnog na intenzivni način privređivanja.

Ako bi se promatrale daljnje odlike odlaska u inozemstvo koje je vezano uz migracijsku politiku, ističe se kako se od ukupno oko 700 000 jugoslavenskih radnika u europskim zemljama, njih 70 % zadržalo čak dulje od šest godina.

Ono što je ovdje bilo zanimljivo je činjenica kako su radnici migranti onda, kao vjerojatno i danas, bili uvjereni kako će prilikom odlaska na rad u inozemstvo ostati na navedenom mjestu privremeno, odnosno kako će se, nakon perioda od dvije ili tri godine, ponovno vratiti u domovinu. Najduži period za koji su smatrali da će provesti u stranoj zemlji bilo je razdoblje od oko 5 godina. Ono što je činjenica je da se taj isti boravak konstantno produživao, odnosno povratak se konstantno odlagao. Iz tog su razloga veze, konekcije, te međusobna okupljanja jugoslavenskih radnika koji su se nalazili na privremenom radu u inozemstvu, imala daleko veći značaj (Vedriš, 1980: 126).

Organizirana društvena okupljanja su bila središta u kojima su se održavale i njegovale veze jugoslavenskih radnika s njihovim matičnim zemljama. Ujedno je, putem organiziranja društvenih okupljanja, došlo i do učvršćivanja međusobnih kontakata i konekcija radnika. Takve organizacije su bile posebno važan čimbenik u borbi protiv otuđenja, bile su važne za progres u asimilaciji, te kao sredstvo protiv društvene izoliranosti koju može uzrokovati strano okruženje.

Nakon što je zavladao privredna recesija 1973. godine, dogodila su se nepovoljne prilike na tržištima zemalja prijema, pa se stoga i broj udruženja jugoslavenskih građana naglo povećao. Neka od tumačenja možemo pronaći u sociološkim, psihološkim te ujedno političkim sferama ljudskog djelovanja. U navedenom periodu naglo je porasla i nesigurnost u samome pogledu boravka, odnosno u pogledu zaposlenja. Također, javio se određen nesklad između deklariranih te između stvarnih prava radnika u zemljama prijema, te je, uz to, sve izraženija aktivnost jugoslavenskih društveno-političkih aktera, kako u Jugoslaviji, tako i u inozemstvu; oni pokušavaju organizirati što više udruženja kako bi se ljudima mogla jamčiti pomoć i zaštita. Tako je u zemljama Zapadne Europe u periodu godine 1980. djelovalo čak 900 klubova, različitih centara te udruženja, kao i sportskih društava (Vedriš, 1980: 126).

Mišljenja, stavovi i vizije o individualnim i društvenim učincima navedenih vanjskih migracija, iznimno su kontroverzni. Iz tog se razloga i same ocjene međusobno razlikuju. Ako se krene s

ekonomskog aspekta, koji se zapravo i smatra temeljnim pokretačem vanjskih migracija, u prvi plan su postavljeni oni iznosi koje će migranti donijeti u domovinu.

Zato se baš ovdje ističe relativna, ali i apsolutna važnost za uravnoteženje platne bilance zemalja porijekla migranta. Putem migracija dolazi do proširivanja unutrašnje platežne sposobnosti potražnje, kao i do mnogostrukih izvedbenih učinaka na sam rast industrijske proizvodnje, te na dinamiku ukupne poljoprivredne aktivnosti. Zemlje podrijetla smatraju kako će veći dio zarade migranata, zapravo ostati u zemljama prijema. Prije svega ovdje se misli na poreze, davanja državi i doprinose. Još će jedan dio iznosa svakako biti iskorišten za egzistencijalne troškove, dio svote će ostati u određenom vidu štednje na računima u domicilnih banaka, dok će tek preostali dio doći i biti potrošen u zemlji podrijetla. U prilog tome ide i činjenica da su mnogi od onih koji su emigrirali u domovinu slali vrijedne pakete – odjeću, kućanske aparate, opremu, koju su kupovali u zemljama u kojima su radili. Od Šarić doznajemo:

„Osim u vrijednim pošiljkama stanovništvo je pomoć „izvana“ dobivalo i u gotovini, a mnogi su primali i mirovine kao emigranti-povratnici, koje su bile mnogo veće od „domaćih“. (Šarić, 2015: 203)

Ali isto tako su mnogi povratnici kupovali nekretnine i pokretnine po povratku u svojim matičnim zemljama.

Negativni učinci vanjskih migracija postaju daleko očitiji i naglašeniji ako se radi o dužem vremenu boravka, odnosno ako se radi o duljem radnom odnosu u inozemstvu. Ako se radi o trajnom ostanku migranata, ti negativni učinci su definitivni. Ako sagledamo masovno i neorganizirano zapošljavanje u inozemstvu do godine 1973., ono je, sa stajališta Jugoslavije, imalo nepovoljnu strukturu. Kao argument se navodi kako se, gotovo svaki drugi radnik, odlučio otići na privremeni rad u inozemstvo s radnog mjesta u vlastitoj zemlji.

Vrlo često se radilo o vrlo kvalificiranim, te i akademski obrazovnim radnicima koji su se smatrali nositeljima proizvodnog procesa unutar vlastitih sredina. Navedeni su bili optimalne životne dobi kao i radnog potencijala. Ova prazna radna mjesta uslijed njihova odlaska morala su biti popunjavana novim, te u brojnim slučajevima i neadekvatnim profilima. To se odrazilo i u sljedećem proizvodnom razdoblju i vrlo negativno odrazilo na sam porast produktivnosti unutar privrede, no i šire. Tako je negativan učinak vidljiv i na stopi privrednog rasta, odnosno tempa samog razvitka (Vedriš, 1980: 128).

Izravni gubitci i šteta se, također, očituju i u troškovima koji su uloženi u proces obrazovanja radnika koji onda svoje vještine i sposobnosti koristi privređujući za drugu državu. Ujedno se ne smiju zaboraviti niti izdaci koji nastaju za sredinu podrijetla. Naime, što se tiče gradnje te održavanja infrastrukture, koja kao takva služi za opće te za zajedničke namjene, financirana je prije svega izdvajanjem u zemlji, dok se troškovi školovanja migranata koji su ostali u zemlji, te se ostale društvene konstrukcije ponovno pokrivaju podmirivanjem dohotka zaposlenih u privredi zemlje porijekla.

Sumarno, Juričić i Barišić navode nekoliko glavnih negativnih efekata:

a) Odljev, ali i trošenje mozgova.

b) Odlazak najsposobnijih može usporiti razvoj i smanjiti konkurentnost u usporedbi s razvijenijim zemljama.

c) Doznake iz inozemstva mogu uzrokovati aprecijaciju domaće valute, ali imati efekt kao nizozemska bolest. (Juričić; Barišić, 2018: 101)

Iako su u prvome planu nabrojani prije svega ekonomski aspekti, jasno je kako postoje brojni društveni, politički, kulturni aspekti vanjskih migracija. Rad u inozemstvu oblikuje mnoga kućanstva, kao i brojne živote uključene. Ako jedan od roditelja radi u inozemstvu, to rezultira dugotrajnom razdvojenosti od obitelji, otuđenju, potencijalnim obiteljskim problemima ili razvodom. S druge strane, djeca čiji su roditelji u različitim državama, mogu odrasti u kulturalno, etnički i geografski bogatijem okruženju i biti u prednosti nad vršnjacima. Isto tako, ako jedan roditelj povuče sve članove obitelji u zemlju prijema, to se drastično odražava na demografiju matične zemlje. Ono što se moglo vidjeti u zadnjem razdoblju svakako je kako se uslijed duljeg boravka zaoštava i problematika druge generacije, a to su djeca migranata, koja su na nedostatan način ili pak u potpunosti neadaptirana u odnosu na zemlju podrijetla (Vedriš, 1980: 128).

3. Migracijska kretanja u doba Republike Hrvatske

Nakon raspada Jugoslavije, tj. prije kao i nakon Domovinskog rata, razmišlja se o prevladavanju problema prisilnih migracija. Ovo poglavlje se, ako promatramo povijesne migracijske tokove, odnosi na period od osamostaljenja Republike Hrvatske. Naime, nakon osamostaljenja temeljni faktor koji je zapravo u najvećoj mjeri utjecao na demografsku sliku je Domovinski rat. Područja koja su u navedenom periodu bila okupirana bila su izložena brojnim materijalnim gubitcima, no ujedno predstavljaju područja s kojih je protjeran i najveći broj ljudi. Hrvatsko stanovništvo je također i bježalo od ratnih sukoba (Lajić, 2002: 137). Migracijski tokovi onog vremena vodili su se prema sigurnijim područjima, tj. područjima koja nisu bila pogođena ratom, bilo da se radi o drugim područjima Republike Hrvatske ili pak o područjima inozemstva. U isto vrijeme provođenje agresije na Bosnu i Hercegovinu izazvalo je izrazito jake izbjegličke tokove Hrvata te Bošnjaka prema Republici Hrvatskoj. Vidljivo je zapravo kako se ovdje radi o prije svega prisilnim migracijama koje su imale izrazito dominantan utjecaj na ukupno kretanje broja stanovnika, a ujedno i na dobno-spolnu strukturu samog stanovništva (Akrap i dr., 1999: 680-682).

„Procjenjuje se da u Hrvatskoj boravi najmanje 120.000 stanovnika BiH, koji su dobivanjem hrvatskoga državljanstva izgubili izbjeglički status, te približno 30 tisuća izbjeglica iz Jugoslavije, od kojih je samo mali broj imao izbjeglički status.“ (Živić, 2004: 652)

Takav tok migracija je na dodatan način reorganizirao do tada već neravnomjerno raspodijeljeno stanovništvo koje se koncentriralo unutar tri veća hrvatska grada, a riječ je o Zagrebu, Splitu i Rijeci (Živić, 2004: 652).

Usljed rata došlo je i do povećanja nezaposlenosti gdje su Hrvati težili prema odlasku u inozemstvo. Upravo zbog nepostojanja obveze o odjavi prebivališta ne postoje nikakvi točni podaci o ukupnom broju iseljenih u inozemstvo, no u prosjeku se radi o broju od 130 000 iseljenika. Područja na koja su se iseljavali najčešće su bila: Njemačka, Švicarska, Švedska te Austrija (Mesarić, Žabčić, 2006: 99-100). S obzirom na to da se u navedeno vrijeme radilo o tako zvanim prisilnim migracijama, navedene nikako nisu bile selektivne u odnosu na primjerice dob. Ipak ono što je moguće uočiti je nešto veći udio djece, žena te muškaraca koji su imali iznad 40 godina (Akrap i dr., 1999: 699-700).

Jasno je kako su upravo ratna zbivanja okarakterizirana tako zvanim *push* faktorom iseljavanja, no s druge strane moguće je faktore iseljavanja, odnosno motive emigracije podijeliti na ukupno tri kategorije, a riječ je o ekonomskim, političkim te o psihološkim razlozima. Kada se radi o ekonomskim razlozima, ovdje se prije svega podrazumijeva pojava gubitka zaposlenja te u tom kontekstu usmjerenost prema potrazi za drugim zaposlenjem. Što se tiče političkih razloga, oni se odnose na teškoće u procesu prihvaćanja samostalne Republike Hrvatske. Što se tiče psiholoških razloga jasno je kako u najvećoj mjeri prevladava strah za osobnu, odnosno strah za prije svega obiteljsku sigurnost za vrijeme rata (Pokos, 2017: 16).

U narednim godinama prema vanjskim migracijama težili su mladi visokoobrazovani ljudi. Ovdje se već spominje tako zvani „odljev mozгова“, odnosno pojam gdje se prikazuje kako mladi obrazovani Hrvati odlaze izvan Hrvatske u potrazi za zaposlenjem s obzirom na to da na ovim prostorima nisu mogli pronaći adekvatno zaposlenje.

Iako je Republika Hrvatska, kao što je već navedeno, tradicionalno prostor iseljavanja, naglašava se kako je novi val iseljavanja potaknut upravo pridruživanju Republike Europskoj uniji. Migracijski tokovi stoga su determinirani te potisnuti faktorima u zemljama porijekla te faktorima privlačenja zemlja odredišta. Ono što se ujedno ističe je činjenica kako su migracije inherentne ljudskoj civilizaciji te kao takve postoje od kad postoji i sam čovjek. Temeljni razlozi migracijskih kretanja prije svega je nastojanje prema ostvarenju što je bolje kvalitete života u samoj zemlji odredišta, nastojanje stjecanja novih iskustava, te postojanje nepovoljnih životnih uvjeta u zemlji porijekla. Sve veći broj mladih odlučuje napustiti prostore Republike Hrvatske, pa samim time dolazi do odljeva stručnjaka iz zemalja koje su slabije razvijene u zemlje koje su jače razvijene. Razlike se ovdje uočavaju u visini dohotka, mogućnostima za zaposlenje, provođenje različitih istraživanja, stručnog usavršavanja, a ono najvažnije je i odrednica kvalitete ljudskog života (Troskot, 2019: 885-886).

Kao primjer navedenih svakako su hrvatski mladi znanstvenici te istraživači koji su u dobi od 35 godina dobna skupina s daleko najvećim potencijalnom odljeva iz hrvatskih znanstvenih institucija. Navedeno predstavlja iznimno velik problem s obzirom na to da dolazi do gubitka vrlo kvalificirane radne snage (Golub, 2003: 135-137).

Prema vanjskim migracijama ujedno je i težila određena skupina iseljeničtva. Radi se o dijelu stanovništva koje nisu radi privremenog inozemnog zaposlenja napustili prostor Republike Hrvatske, nego trajno. Kao temeljni razlozi za navedene drastične odluke navode se prije svega

konstantnost manjka prilika za zaposlenje te nesređenost politike unutar same države (Lajić, 2002: 138-139).

Zadnjih nekoliko godina vidljiv je ponovni trend iseljavanja iz Hrvatske u Europu. Naime, od samog početka ekonomske krize bilo je moguće uočiti pojavnost znatnijeg iseljavanja. Tako se navodi kako je od kraja godine 2008. pa do kraja godine 2015. izrazito negativan rast bruto domaćeg proizvoda skupa s dugotrajnom nezaposlenosti uzrokovao velik problem za brojno stanovništvo. Dolazi do pada životnog standarda za brojne građane. Dodatnu problematiku predstavlja nemogućnost pronalaska adekvatnog radnog mjesta, tj. radnog mjesta u struci. Ujedno na bilo kakvo zaposlenje čeka se iznimno dug period, a i ako se dobije posao riječ je o vrlo maloj plaći, tj. drugim riječima neadekvatnoj plaći se obzirom na kvalifikacije. Uz navedeno vlada izrazito loša poduzetnička klima. Svi ovi ekonomski parametri usmjerili su odluke pojedinaca da na privremen ili na trajan način donesu odluku koja se ticala trajnog iseljavanja (Župarić, Illjić, 2016: 3).

Jasno je kako su oni faktori koji privlače stanovništvo Republike Hrvatske zapravo suprotni onima koji ih tjeraju da napuste ove prostore. Tako građani teže prije svega o boljim uvjetima zaposlenja te s time i adekvatnijoj plaći koja će odgovarati njihovim kvalifikacijama, povoljnoj poduzetničkoj klimi i ono iznimno bitno postojanju daleko veće vjerojatnosti za ostvarenjem što je moguće prosperitetnijeg života. Kada se radi o lokacijama preseljenja, ponovno se najčešće govori o Njemačkoj na prvom mjestu, potom slijedi Austrija, Irska, Švedska te Ujedinjeno Kraljevstvo. Ako se radi o prvim značajnijim te masovnijim migracijama, iste su bile poznate pod nazivom gastarbajterske, a započele su još pedesetih godina dvadesetog stoljeća. U mnogo slučajeva, prestale su biti migracijama privremenog karaktera te su postale trajnim emigracijama. U početku navedene su migracije bile ekonomski uvjetovane dok je potom motiv bio spajanje obitelji te bijeg od rata. Masovno se iseljavanje ujedno nastavilo i u vrijeme poslije rada čak i s nešto nepovoljnijim demografskim učincima s obzirom na to da je otišao iznimno velik broj mladih. Što se tiče današnjih suvremenih migracijskih tokova navodi se kako je većina takvih usmjerena prema Njemačkoj (Jurić, 2018: 199).

Današnji razlozi iseljavanja vezani su, prije svega, uz nepovoljne ekonomske čimbenike. Veliki problem hrvatskog gospodarstva je činjenica što je financijska i gospodarska klima u silaznoj putanji, te se već godinama za redom bilježi velika stopa nezaposlenosti. Situacija je još više zabrinjavajuća zbog činjenice kako Republika Hrvatska zapravo spada u kategoriju zemalja

koje imaju izrazito staro stanovništvo. S druge strane sve veći broj mladih odlazi s prostora Republike Hrvatske. Tako se velik broj djece rađa izvan ovih područja, tj. rađa se u inozemstvu.

Ovaj trend iseljavanja ponajviše je vidljiv nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju. Naime, već do sada je jasno kako se međunarodne migracije ne shvaćaju kao neutralne te se nikako ne događaju slučajno. Svaka od migracija je nečime proizvedena (Mesić, 2014: 176). Što se tiče Republike Hrvatske, kao što je do sada rečeno, spadamo u slabije razvijene zemlje, te smo, unutar ovih globalizacijskih procesa, jače izloženi nešto moćnijim migracijskim silnicama. Ulaskom u Europsku uniju pozicija Republike Hrvatske u tom segmentu je dodatno oslabila pa je mobilnost radne snage postala još većom. Hrvatska se, i prije navedenog posljednjeg vala iseljavanja, vrlo često ubrajala u one zemlje koje su imale najdugotrajnije te ujedno i najizraženije iseljavanje, neovisno radilo se o primjerice povijesnim, političkim ili pak o ekonomskim razlozima (Čizmić i dr., 2005: 14).

Suvremene migracije ipak se nešto razlikuju od migracija koje su se odvijale znatno ranije. Naime, kada je riječ o današnjim migracijama, one su najviše usmjerene prema području Njemačke. Baš kao i u prošlosti, razgranate migrantske mreže su velikim dijelom težile upravo Njemačkoj, koja se već smatra određenom tradicijom iseljavanja. Kao druga značajka koja ide u prilog navedenom je činjenica kako današnje obiteljske, rodbinske i druge veze vrlo često pri iseljavanju imaju značajnu ulogu. Upravo velik broj građana posredništvom ode u inozemstvo. Nakon što je Republika Hrvatska ušla u Europsku uniju godine 2013. došlo je do procesa sve jačeg iseljavanja Hrvata na prostore Njemačke. Masovnije iseljavanje je započelo u godini 2015., tj. kada je Njemačka otvorila svoje tržište rada za radnike koji su imali hrvatsku putovnicu.

„Sve veću privlačnost Njemačke dokazuju i podatci da je 2009. godine u nju uselilo 46,7 posto, a 2016. godine već 71,2 posto ukupnog broja stanovnika Hrvatske iseljenih u države članice Europske unije.“ (Pokos, 2017: 18)

Na temelju slobodnog tržišta, velik broj iseljenika upravo se okrenuo prema navedenoj zemlji. Iz svega navedenog jasno se naglašava kako je proces ulaska u Europsku uniju bio iznimno značajan trenutak s obzirom na to da je došlo do uklanjanja tako zvanih barijera za mobilnost. Ujedno su ulaskom u Europsku uniju stvorene sasvim nove perspektive, te alternative koje su pospješile odlazak domaćeg stanovništva u potrazi za što je boljim životom (Bjelajac, 2007: 314).

"Iseljavanje je jedan od najvećih društvenih fenomena našeg doba." (Ružić, 2002: 284)

Naime, iseljavanje utječe na brojne aspekte ljudskog života pa se stoga može govoriti o različitim posljedicama iseljavanja, od raznog utjecaja na ekonomiju, na zdravlje pa čak i na moralni život. Republika Hrvatska oduvijek se smatrala svojevrsnim izvorom radne snage prema nešto bogatijim te ujedno i razvijenijim državama (Bjelajac, 2007: 314).

U periodu dok Republika Hrvatska još nije bila punopravna članica Europske unije, već se predviđalo kako će sam čin ulaska u Europsku uniju potaknuti naglo povećanje emigracijskih, te ujedno tranzitnih tokova. Usmjeravajući se prema današnjoj migracijskoj situaciji potvrđuje se navedena činjenica. Republika Hrvatska smatra se prije svega izvoznikom vlastitih građana u druge države članice Europske unije. Najsuvremeniji migracijski tokovi su obilježeni globalizacijskim elementima, a to je prije svega različitost, nužna potreba za kretanjem, upoznavanjem. Kada je riječ o Republici Hrvatskoj njezini suvremeni tokovi usmjereni su prema ekonomski stabilnijim zemljama, zemljama u kojima mogu ostvariti vlastiti prosperitet. Najveći trend iseljavanja zabilježen je upravo u vremenu nakon globalne ekonomske krize, a poglavito kada je Republika Hrvatska postala članicom EU-a.

Nakon što je Hrvatska počela izlaziti iz krize te recesije u kojoj se nalazila godinama, bilo je za pretpostaviti opadanje navedenih trendova, no prognostičari su nažalost bili u krivu. Iseljavanje se i dalje odvija. Ono što je moguće uočiti je činjenica da je za vrijeme ljeta situacija nešto blaža s obzirom na to da je dosta ljudi sezonski zaposleno, no čim završi ta ista sezona pakiraju torbe i prelaze granicu. I to, kao što je to do nekoliko puta već navedeno, najčešća zemlja odredišta ponovno je Njemačka. Jasno je kako domaće tržište iz dana u dan sve više slabi, a sve navedeno potvrđuju i najnoviji izvještaji u porastu zaposlenosti koji se mogu gledati na nešto realniji način.

Naime, stopa nezaposlenosti će se smanjiti ako državu napušta sve veći broj radno sposobnih ljudi. Isto tako stopa zaposlenosti će biti nešto bolja kada odlaze oni ljudi koji imaju stabilan posao, no u nekoj drugoj državi ih očekuju daleko bolji uvjeti. Na njihovo mjesto koje je napušteno dolazi netko drugi, a postavlja se pitanja koliko će i navedena osoba uopće na tom mjestu ostati. Iz svega navedenog uočava se kako zapravo ne dolazi do nikakvog porasta zaposlenosti realno gledano, nego jednostavno dolazi do sve većeg broja iseljavanja te se s time i smanjuje stopa onih nezaposlenih. Šokantne podatke navodi Eurostat čijim tumačenjima bi Republika Hrvatska do godine 2080. trebala imati 3,47 milijuna stanovnika. (Mesarić Žabčić, 2007: 102)

4. Zaključak

Na temelju rada moguće je uočiti kako se migracije na prostorima bivše Jugoslavije pa potom i Republike Hrvatske odvijaju dugi niz godina. Svaki val migracija ima svoje jedinstvene uzroke. Uz migracije iz zemalja Jugoslavije veže se pojam gastarbajtera. Riječ je o privremenim inozemnim radnicima koji su zemlju napuštali isključivo zbog ostvarenja ekonomskih dobara. Tadašnji gastarbajteri u većini slučajeva obitelj nisu vodili sa sobom jer je inozemstvo za njih predstavljalo prije svega samo privremeni posao, te je težnja za povratkom u vlastitu zemlju bila iznimno jaka.

U suvremenijem kontekstu, uzroci migracija se mijenjaju. Svakako su ekonomski razlozi ostali prvi i osnovni razlog, no moguće je istaknuti još i političke, te psihološke motive. Za vrijeme Domovinskog rata vrlo često su vladale tako zvane prisilne migracije koje su se odvijale uslijed rata. Veliki broj stanovnika bio je prognan dok s druge strane značajan broj stanovnika pobjegao je tražeći sigurnost koja tada na ovim prostorima nije bila prisutna. Vremenom dolazi do jačanja ponovnih ekonomskih migracija. Situacija u zemlji gledana s gospodarske strane nije bila niti malo bolja.

Ekonomska nestabilnost i ekonomske krize, kako u bivšoj državi tako i u Republici Hrvatskoj od osamostaljenja su još jedan faktor migriranja stanovništva. Građani pogođeni recesijom, u nemogućnosti zaposliti se ili radeći za iznimno niske plaće (koje nisu u skladnosti s njihovim kvalifikacijama), te boreći se s vrlo niskim životnim standardom, odlučuju se na migracije u inozemstvo kako bi mogli ostvariti povoljnije uvjete za život. Ono što je zanimljivo je činjenica da se i u vrijeme Jugoslavije i u današnje vrijeme većina građana seli upravo u Njemačku koja se smatra zapravo može se reći i tradicionalnim prostorom iseljavanja Hrvata. Suvremene migracije u Njemačku i druge zemlje srednje i zapadne Europe nisu nipošto u stagnaciji ili padu. Dapače, navedene su potaknute ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju. Na temelju ulaska u Europsku uniju godine 2013., a potom i otvaranjem slobodnog tržišta za hrvatske radnike u Njemačkoj godine 2015., iseljavanje populacije je pojačano.

Čimbenici koji se smatraju presudnima u samome procesu donošenja odluka o iseljenju se mogu klasificirati prema ekonomskim, edukacijskim, pravnim te prema političkim razlozima. Ekonomski razlozi uključuju vrlo niske razine dohotka, neriješenost stambenog pitanja te nizak životni standard. U obrazovne razloge moguće je svrstati daleko bolje uvjete za provođenje znanstvenog rada, stvaralaštva te nepovoljan položaj znanstvene zajednice u matičnoj zemlji.

Pravni se razlozi odnose na neučinkovitost pravosuđa, vrlo zastarjelu administraciju te neučinkovito preventivno djelovanje. Što se tiče političkih razloga prije svega radi se o stvarnoj ili percipiranoj nestabilnosti državne vlasti i vrlo visoke stope korupcije.

Izlaskom Republike Hrvatske iz ekonomske krize, migracije nisu u opadanju. Razlog tome su drugačiji uvjeti rada i života u zemljama kao što su primjerice Njemačka, Austrija, Velika Britanija, Irska i druge. Zapanjujuća situacija govori kako će ovaj trend i dalje trajati te kako zapravo uslijed odlaska mladog stanovništva Republika Hrvatska polaganim tempom izumire. Navedeno tumači i negativan prirodni prirast koji se bilježi. Kako bi se zaustavili ovi trendovi prije svega nužno je osigurati sve potrebne uvjete za stabilan život, optimalna radna mjesta prema kvalifikacijama koja su i optimalno plaćena s obzirom na generalni životni standard. Iz tog razloga sve veći broj iseljenika ne ide više samo na privremeni rad u kojem će otići samo jedan član obitelji kako bi mogao uzdržavati obitelj koja ostaje u Hrvatskoj. Iseljavaju cijele obitelji s djecom, a ta ista djeca nakon određenog vremena koje provedu u zemlji inozemstva dobivaju povoljne da u navedenim zemljama i ostanu, od kvalitetnog obrazovanja preko radnih mjesta. U toj činjenici leži najveći problem jer Republika Hrvatska više ne gubi samo jednu generaciju, nego i nekoliko generacija. Nastavi li se ovaj trend jasno je kako će ovo područje izgubiti mnoštvo mladih potencijala koje nisu mogli zadržati pružajući im stabilne i prije svega bolje uvjete za život.

Literatura

1. Akrap, A. (2015). Demografski slom Hrvatske: Hrvatska do 2051. Bogoslovska smotra. VOL. 85, No. 3, str. 855-868
2. Akrap, A., Gelo, J., Grizelj, M. (1999). Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine. Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja. VOL. 8, No. 5-6, str. 679-723
3. Bjelajec, S. (2007). Hrvatski "brain-drain". Informatologija. VOL. 40, No. 4, str. 314-316
4. Čizmić, I. (1998) O strukturi i društveno-političkim odnosima u hrvatskom iseljeništvu u razdoblju poslije drugog svjetskog rata, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 49-56
5. Čizmić, I., Sopota, M., Šakić, V. (2005). Iseljena Hrvatska. Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb
6. Golub, B. (2003). O(p)stanak ili bijeg mladih iz znanost. Revija za sociologiju. VOL. 31, No. 1-2, str. 1-15
7. Gonzalez, D. (2018) Economic development after World War II, Url: https://www.researchgate.net/publication/326033183_Economic_development_after_World_War_II (Pristup 05.09.2019.)
8. Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. Migracijske i etničke teme. Vol. 33, No. 3, str. 337-371
9. Jurić, T. (2018). Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku? Školska knjiga, Zagreb
10. Juričić, LJ., Barišić, A. (2018) Ekonomski efekti emigracije u Hrvatskoj iz izvornika Migracije i identitet: kultura, ekonomija i država / Škiljan, Filip, Kudra Beroš, Viktorija Zagreb : Dr.sc. Marina Perić Kaselj, ravnateljica Instituta za migracije, 2018, 101-101
11. Lajić, I. (2002). Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća. Migracije i etničke teme. Vol. 18, No. 2-3, str. 135-149
12. Mesarić-Žabčić, R. (2006). Temeljne značajke iseljavanja hrvatskog stanovništva s posebnim naglaskom na iseljavanje posljednjih godina. predavanje
13. Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u Europske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine - pokušaj kvantifikacije. Migracijske teme. Vol. 6, No. 4, str. 511-526

14. Pokos, N. (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Političke analize*. Vol. 7, nO. 31, str. 16-23
15. Raduški, N. (2002). Etničke migracije na prostoru Vojvodine u drugoj polovini 20. stoljeća. *Migracije i etničke teme*. Vol. 18, No. 4, str. 339-348
16. Ružić, S. (2002). U potrazi za poslom - život iseljenika muškaraca u Kanadi između dva svjetska rata. *Migracijske i etničke teme*. Vol. 18, No. 4, str. 383-402
17. Stipetić, V. (1954.) *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945-1948*, Jug. Akademija znanosti i umjetnosti: Zagreb
18. Šimić, T. (2015) *Bijeg iz socijalističke Jugoslavije – ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća*
19. Troškot, Z., Elena Prskalo, M., Šimić, Banović, R. (2019). Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU-a. *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu*. Vol. 56, No. 4, str. 877-904
20. Vedriš, M. (1980). Suvremene vanjske migracije iz SFRJ. *Revija za soc*. Vol. 10, No. 3-4, str. 123-130
21. Živić, D. (2004). Prisilne migracije i etničke promjene u Hrvatskoj između 1991. i 2001. godine. *časopis za suvremenu povijest*. Vol. 36, No. 2, str. 639-661